

FALSAFADA O'LIM HAQIDAGI TASAVVURLARNING SHAKLLANISH EVOLYUTSIYASI

Madalimov Timur Abduvaliyevich
Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsenti

ЭВОЛЮЦИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О СМЕРТИ В ФИЛОСОФИИ

Мадалимов Тимур Абдувалиевич
Доцент Чирчикского государственного педагогического
университета

EVOLUTION OF THE FORMATION OF IDEAS ABOUT DEATH IN PHILOSOPHY

Madalimov Timur Abduvalievich
Associate Professor of Chirchik State Pedagogical University

Annotatsiya: Maqolada falsafa tarixida o'lim haqidagi qarashlarning shakllanishi tarixi ko'rsatilgan. Bunda o'limga nisbatan nafaqat psixologik yondashuv, balki falsafiy va diniy yondashuvlar berilgan.

Kalit so'zlar: o'lim, tanatologiya, krematsiya, ruh, evtanaziya

Аннотация: В статье показана история формирования взглядов на смерть в истории философии. Дан не только психологический подход к смерти, но также философский и религиозный подходы.

Ключевые слова: смерть, анатомия, кремация, душа, эвтаназия.

Abstract: The article shows the history of the formation of views on death in the history of philosophy. Not only a psychological approach to death, but also philosophical and religious approaches are given.

Key words: death, tanatology, cremation, soul, euthanasia.

KIRISH

Inson qaysi jamiyatda yashamasin, xoh u rivojlangan bo'lsin yoki rivojlanmagan o'lim masalasi doimo aktual hisoblanadi. O'lim to'shagida yotgan odamni ko'rish insonni junbushga keltiradi. O'lim insonning hayotda mavjudligi isbotlovchi element sifatida talqin qilinadi. O'lim jamiyatning madaniyati va rivojlanish darajasidan qat'iy nazar insonni qo'rqitadi. Tadqiqotchi M.P.Asafaylo o'lim fenomeneni ko'rib chiqib, uni e'tiqodlar va

marosimlar bilan bog'liq bo'lgan jamoada shakllangan deb hisoblaydi. "Insonning o'lim haqiqati va shu bilan birga hayotga intilishi, ruh va o'limdan keyingi ruhni rivojlantirish uchun jiddiy turtki bo'ladi" deb aytgan. Shunday qilib, o'lim bilan bog'liq e'tiqod va marosimlar doim insonlarga o'lim yaqinligini biladigan odamga ham tirikligida o'z yaqinlarining o'limini kutayotganlarga ham chuqur ta'sir qilishi mumkin. O'lim barchani

t.madalimov1991@mail.ru

+998977011373

<https://orcid.org/0000-0001-9589-514X>

qo‘rqitgan, balki shuning uchun bo‘lsa ham dastlabki odamlar madaniyatida o‘liklar tabusi bo‘lgandir.

MAVZUNING DOLZARBLIGI VA HOZIRGI HOLATI

Ibtidoiy jamoalar jamiyatda o‘z ajdodlari bezovta qilmasliklari uchun ko‘plab marosimlarni yaratganlar, hattoki bunday marosimlarda o‘liklarning ismlarini ham esga olishmagan. Zigmund Freyd o‘zining “Totem va tabu” asarida bunga shunday fikr bildirgan: “Ular hatto mayit tiriklik paytida yaxshi odam bo‘lishiga qaramay, vafotidan keyin yovuzga aylanib, o‘z qarindoshlari va yaqinlariga zarar yetkazmoqchi bo‘lgan vurdalakka aylanadi” deb ishonishgan. Ehtimol murdaning inson ko‘z-o‘ngida nafaqat ruh balki, yovuz ruh haqidagi g‘oyalarni keltirib chiqargan bo‘lishi mumkin. Lekin bir savol turli tadqiqotchilar orasida muhokama qilinadi. Inson vafot etgandan so‘ng nega u yerga ko‘milishi haqida masala doimo bahsli bo‘lib kelgan. Tarixchilar aytadiki, bu an‘ana o‘rta paleolitdan beri mavjuddir. E.Mirchaning aytishicha, bu marosim faqatgina amaliy maqsadlarni ko‘zlab emas, yana qandaydir falsafiy ma‘no anglatmay qolmagan. Slavyanlarning ba‘zi qabilalarida inson vafot etganidan keyin uni embrionsimon ko‘rinishda ko‘mish odat tusiga kirgan. Buning sababi shundaki, insonni paydo bo‘lishi uning vafoti bilan mutanosib bo‘lishi kerak deb taxmin qilish mumkin.

Inson vafot etganidan keyin uni yerga ko‘milishining hozirgi zamon bir nechta konsepsiyalari mavjud:

Gigiyenik sabab. Bu determinizmga ko‘ra, jasadni yerga ko‘mish marhumning tanasidan aholi salomatligiga xavf tug‘diruvchi kasalliklar va mikroorganizmlar tarqalishini oldini oladi. Bundan tashqari murdalarning qoldiqlari sochilib ketishidan asraydi.

Diniy va madaniy faktorlar. Ko‘pgina diniy an‘analarda jasadni yerga ko‘mish ruhiy holat deb qaralgan. Masalan, xristianlik va islomda inson jasadini ko‘mish odat tusiga kirgan.

Marhumni eslash va uni xotirasini e‘zozlash. O‘likni yerga ko‘mish marhumning xotirasini e‘zozlash va uning ruhiga hurmat izhor etish usuli hisoblanadi. Qabristonlarda ularni ziyorat qilish uchun sharoit yaratish hisoblanadi.

Qonunlar va ijtimoiy qoidalar sabab. Ko‘pgina mamlakatlarda va mintaqalarda marhumning jasadini yerga ko‘mish masalasida

qonun qoidalar mavjud. Bu jamoat xavfsizligi, atrof-muhit yerdan foydalanishni tartibga solish bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Dafn marosimining paydo bo‘lishi insonlarga narigi dunyo haqidagi qarashlarni butkul rivojlantirdi. Ushbu g‘oyalarni ko‘plab topilmalar tasdiqlaydi. O‘lim ibtidoiy shaxs nazarida olamni tartibga soluvchi element maqomini oldi, shu sababli Y.Antonyan “o‘lim ibtidoiy jamiyat hayotida yaralish va tug‘ilish uchun sehrli kuch sifatida talqin qilinadi”

Narigi dunyo va oxirat haqidagi tasavvurlar ruh haqidagi tasavvurlar bilan parallel ravishda paydo bo‘lgan deyish mumkin. Sababi, insonda ruh haqida tasavvuri uni keyingi hayotga bo‘lgan intilishini oshiradi. Bundan tashqari inson hayotni kuzatar ekan, beixtiyor o‘zining yerdagi hayotining mohiyati va ma‘nosi haqida o‘ylaydi. Balki shu jarayon insonda dastlabki diniy dunyoqarashdan falsafiy dunyoqarashga transformatsiya qilganini bildirar. O‘lim insonning jismoniy hayotini to‘xtatib, ibtidoiy odamlarga ruhning timsolini yaratishga harakat qilgan. Y. Antonyanning xulosalariga keladigan bo‘lsak, aynan ruh insonning o‘limdan keyingi qo‘rquvini yengish imkoniyatini beradi. Asta-sekin insonning jon haqidagi universal g‘oyadan voz kechishi, insonlarda “hayot” tushunchasini manbaini qidirishga yordam beradi. Shunday qilib, inson ongida jonli va jonsiz tabiat tushunchasi vujudga keladi va hayotiylik manbalari asosida g‘ayritabiiy mavjudotlar - jon va ruh obrazlari shakllanadi. Ibtidoiy odamlar nazdida uni faqat oliy insonlargina ko‘ra oladi. E.Mircha o‘z tadqiqotlarida shu orqali inson va ruh o‘rtasidagi vositachi shaman haqida fikr bildirib uni ilk paleolit davrida paydo bo‘lganini anglatadi.

Britaniyalik sotsiolog Jorj Fruyzer o‘z xulosalarini xalqlarning ibtidoiy taraqqiyot bosqichidagi kuzatishlariga asoslanib, shunday fikrni ilgari suradi- “Ibtidoiy davrda ruh sof ma‘naviy obyekt hisoblanmagan u moddiy asosga ega bo‘lgan”, degan xulosaga keladi. Ya‘niki, u har bir mavjudot ichida moddiy ko‘rinishda yashaydi deb hisoblagan. Agar tirik mavjudot yashasa va harakat qilsa, bu ibtidoiy odamning fikriga ko‘ra, uning ichida qandaydir kichik “hayvon” yashaydi deb hisoblaydi va bu tiriklik jon deb ataladi. Jonsiz narsalarga jon kiritish bu insonga xos tushunchadir. Chunki insoniyat qadimgi yunon afsonalariga ishonib kelgan. Shu orqali insonda animistik fikrlash

paydo bo‘ladi. Ba’zi mutaxassislar esa ruh g‘oyasini instinktiv xususiyatga ega deb hisoblagan. Bu esa insondagi dastlabki dunyoqarash animizm asosida vujudga kelganidan dalolat beradi.

Tadqiqotchi Stankelevich esa insondagi animistik qarashni - insonni tiriklik manbaini qidirish bilan baholagan. Ya’ni yurak urishi, nafas olish, miya faoliyati va qon bilan baholagan. Ular qonni shunchaki qon emas balki, ruh-qon, nafasni esa ruh-nafas deb ta’kidlagan. Ularni nazdida inson qonida va nafasida tiriklik substansiyasi yotadi. Tirik mavjudotlarning ruhi haqidagi g‘oyalar insonni o‘rab turgan barcha jismlarda oddiy sharoitda ko‘rinmaydigan g‘ayritabiiy mavjudotlar - ruhlar borligiga ishonishadi. Odatda inson uyquga ketganda yoki bo‘lmasa hushidan ketganda ruh tanadan chiqib ketadi deyiladi. Shuning uchun ham Afrikaning ba’zi qabilalarida inson uyquga ketganida unga rasm chizish mumkin emas, chunki ruh qayta kelib, o‘z tanasini tanimay qoladi va tanaga qayta kira olmaydi deb o‘ylashgan. Bundan tashqari ruhni arvoq va sehrgarlar o‘g‘irlab ketmasligi uchun unga doim in’omlar va marosimlar o‘tkazilib turilgan. Bu an’anani biz tadqiq qilayotgan hind falsafasida ham uchratishimiz mumkin. Masalan, Brahmanizmda xudo brahman va ajdodlar ruhi uchun hattoki insonlar ham qurbon qilingan. Dastlabki insonlar tasavvurida esa inson hech qachon o‘z ruhiga to‘laqonli egalik qilmagan. Chunki ularni tasavvurida ruh abadiydir. Inson doimo o‘limdan qochib yashashi hamda tananing ruhga nisbatan jismonan imkoniyati cheklanganligi uni shunday xulosa chiqarishga majbur qilgandir. Deyarli barcha dinlarda ruh abadiy hisoblanadi, lekin nima uchun uning abadiyligi isbotlanmagan. Ruhning abadiyligi uchun yana bir argument shundan iborat ediki, insonlar tushlarida vafot etgan yaqinlarini ko‘rgandan so‘ng bunday fikrga borganlar. “Ruh abadiy bo‘lmasa unda inson tushiga kirmas edi”.

Asli armanistonlik bo‘lgan shifokor Jek Kevorkyan insonlarda bo‘ladigan tuzalmas kasalliklar yoki gerontologik holatlarni hisobga olib, XX asr o‘rtalarida evtanaziya populizatsiyasi tufayli bir necha bor hibsga olingan. Pragalik psixiatr Stanislav Grof o‘zining “O‘lim yoqasidagi inson” asarida o‘limni “ijtimoiy hodisa” deb baholagan. Bu ta’rif balki o‘limga nisbatan pragmatik munosabatlar avj olganidan dalolat beradi.

Dastlab biologiya va meditsinada ishlatilgan ushbu tanatologiya fani keyinchalik XX asr boshlariga kelib uni falsafiy yo‘nalish sifatida o‘rganish boshlandi. Eng avvalo uni tarixini o‘rganish masalasi boshlandi. Bu ayniqsa R.Kostenbaumning asarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Uning kelib chiqishi turli xalqlar va madaniyatiga borib taqaladi. Biroq u fan sifatida rivojlanishi ancha keyin edi. Lekin o‘lim haqidagi tasavvur insonlarda dastlab mifologik ko‘rinishda bo‘lganligini hech kim inkor etmaydi. Tanatologiyadagi mifologik yondashuv turli madaniyatlar va jamiyatlarning afsonalari, diniy etiqodlari va tasavvufiy tasvirlari orqali o‘limni tushunish va o‘rganishni anglatadi. Mifologiya va din aynan o‘limga munosabatini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Uning mohiyati, oqibatlar va ma’nosini turlicha izohlaydi. Mifologiya, din va madaniyat o‘rtasidagi munosabatlarni ham hisobga oladi. Afsonalar va diniy etiqod o‘limning madaniy va ijtimoiy jihatlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lishi mumkin. Masalan: motam marosimlari, o‘lim marosimlari va vidolashuv marosimlari va h.k.

XULOSA

Umuman olganda tanatologiyaning paydo bo‘lishi boshqa fanlar va madaniyatlar tamoyillariga ta’sir etmay qolmadi. Shuni barobarida o‘zi ham yangi tamoyillarga asos soldi. Ular quyidagilardan iborat:

Biz tadqiq qilayotgan qadimgi falsafada esa, bu masalaga jiddiy yondashiladi. Masalan ular ruhga nisbatan “onglilik” xususiyatiga ega deb ataladi. Buddaviylik ta’limotida bir hayot tugagandan keyin ikkinchi hayot boshlanadi deb ataladi. Insonning bu dunyoda qilgan gunohlari uchun keyingi hayotida javob berishi aytilgan. O‘zbekiston sharoitida evtanaziya faqatgina ayrim hollarda hayvonlarga nisbatan qo‘llanilsa, hind falsafasida aksincha hayvonlarni nafaqat o‘ldirish balki ularga ozor berish ham ta’qiqlanadi deb ta’kidlab o‘tilgan. Bu orqali hindlar hayvonlarda ham ongli “ruh” mavjudligini inkor etishmagan. Brahmanizmga ko‘ra esa insonlarning umri ularning baxt-saodati ularga qilingan qurbonlik bilan bog‘lanadi. Upanishadlarda esa o‘lim va ruh tushunchalari bevosita “brahman” tushunchasi bilan tushuntiriladi. Barcha narsa brahman bilan boshlanadi va u bilan tugaydi. Bu jarayonda brahmanga Atman tushunchasi ham yordam beradi. Insonning taqdiri bevosita karma qonunlari va sansara charxpalagi bilan bog‘liqdir.

Hozirgi kunda ruh haqida tushunchalar turli sohalarda turlicha qo'llaniladi. Uning yakdil sinkretik tushunchasi yo'q. Shuning uchun barcha xalqlarda u turlicha yondashuvga ega. Hozirgi kunga kelib esa u axloq tushunchasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib kelmoqda.

REFERENCES

1. Асафайло М.П. Формирование представлений о душе в древнеиндийской философии. Дис. М.; 23 с.

2. Freyd Z. Totem und tabu. Berlin.-1975. – p. 234.
3. Мирча Э. История веры и религиозных идей. – М.: 1976. – С. 23.
4. Антонян Ю. Миф ва вечность. – М.: 1955. – С. 375.
5. Sigstedt C. The Swedenborg Epic. The Life and Works of Emanuel Swedenborg. – New York.: Bookman Associates, 1952. – p. 48.

